

НАСИЛЬСТВО І ТОЛЕРАНТНІСТЬ: КОНТРОВЕРСІЙНІ СКЛАДОВІ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕОЛОГІЙ

Стаття присвячена виявленню насильства і толерантності у становленні суспільно-владних стосунків та їх відображенню в політичних ідеологіях. Показано, що політичні ідеології будь-яких колективних суб'єктів містять як ідеально-етичні складові, серед яких домінуючою є толерантність, так і орієнтації на насильство та намагання знищити або опрідметнити політичного супротивника та соціально підлеглого.

Проблема політичного насильства становить загалом чи не стрижневу проблематику історико-антропологічної рефлексії. Насильство, примус – центральна складова становлення влади, політичного буття, а значить і суспільства загалом. Веберівське визначення влади як легітимного насильства фактично ставить нас перед розумінням того факту, що організація нашого соціального життя великою мірою *аналогічна насильству*. Підтверджен вказаній думці аж надто багато. Наприклад, у руслі традиції фрейдизму підсвідоме розглядається як пригнічене сексуальне, а не як політичне, разом із тим не можна не помітити, що *пригнічення* – ніщо інше, як форма насильства. Неофрейдизм давно вже вийшов за межі вузьких рамок сексуального детермінізму і виявив суттєвий зв'язок політичного й підсвідомого. Мабуть, уперше ґрунтовно такий аналіз здійснив Е. Фром [1].

Загальновідоме екзистенційне Альбера Камю "Чи варте життя труду бути прожитим?" [2] також відображає глибинний протест проти тотального насильства, яке не дає змоги здійснити повноцінну самореалізацію й робить наше буття по-своєму безглуздом. Сучасний дискурс постмодернізму намагається уникнути будь-якого насильства, апріорно визнаючи всю поліфонію смислів, тверджен і форм самореалізації за істинність. Зникає ціннісно-моральна напрямна, а разом з нею і "примус до моральності" – як різновид насильства. Вказаний підхід до вирішення питання породжує цілий ряд інших проблем: втрату світоглядно-ціннісних орієнтирів, смислових комунікацій, руйнацію суспільних норм. Загалом такий еклектичний стан системи, як правило, характерний для перехідних періодів, коли один світоглядний конструкт уже не задовольняє, а інший ще не вироблений суспільством.

Глибинний смисл протесту проти насильства – протест проти смерті, яка і є максимією насильства. Причому насильством є не лише вбивство, а будь-яка смерть загалом. Смерть – знищення об'єктивності нашого буття поза нашою на те волею. Суїцидальна смерть абсолютно не змінює основної ситуації, вона є лише своєрідною перверзією констатації факту нестерпності існування, це протест, який підкреслює неможливість життя у світі тотального насильства і безперспективності будь-якої самореалізації, що також є різновидом насильства.

Закономірно, що насильство, як одна із найсуттєвіших реалій суспільно-політичного світу, є суттєвою складовою політичних ідеологій, які в цьому випадку розглядаємо як певний суспільний ідеал, що задає стратегічний напрям розвитку суспільства. Разом із тим світ людського буття не обмежується лише насильством. Протест проти нього, намагання подолати негатив об'єднують людей і спрямовують їх на пошук принципово відмінних форм побудови суспільно-політичних інститутів [3]. Толерантність – необхідна протизага силі і примусу у становленні міжособистісних стосунків. Термінологічно вона визначається як терпимість до чужих думок і вірувань. Якщо ж поглибимо і узагальнимо, то побачимо, що максимією толерантності є на загал не просто визнання сторонньої думки, а безпосереднє визнання "Іншого" та його повноцінного права на буття. Використовуючи термінологію М. Бубера, можемо сказати, що нетерпимість – це ситуація "Я – Воно", а толерантність "Я – Ти". У першому випадку зовнішній світ, інший, суспільство, природа зводяться до *предметності, яка позбавлена власної суб'єктивності*, а в другому – "Інший" (причому байдуже, чи це окрема особа, чи соціум) виростає не просто до рівня діалогового партнера, він є тим неповторним буттям, що у відношенні до "Я" породжує смисл.

Осмилення взаємостосунків у сфері людського суспільного буття та його ціннісних пріоритетів відоме від найдавніших часів. "Держава" Платона і міркування Лао-Цзи та Конфуція, роздуми св. Августина про "Град Божий і град земний", утопії Відродження і пошуки марксизму, сучасні намагання проникнути в суть владних інституцій у численних філософських, політологічних та соціологічних дослідженнях (Е. Фром, А. Харендт, П. Сорокін, М. Вебер, Е. Гелнер, Е. Сміт, К. Поппер, Е. Тоффлер тощо) – свідчення тривкої і постійної потреби суспільства зрозуміти природу владних взаємин та знайти можливість формування суспільства, яке б не мало тих надмірних вад, із якими людству доводиться стикатися протягом свого існування.

У цьому контексті проблема толерантності та насильства – основна і, прямо чи опосередковано, розглядається при аналізі проблематики політичних ідеологій як у західному (К. Мангайм, П. Рікер), так і на українському науковому терені (В. Волобуєв, О. Заздравнова, М. Недюха, О. Таран, О. Донченко, Ю. Романенко) Зважаючи на актуальність подолання "насильства" і "підкорення" та творення "толерантності" у міжособистісних стосунках, необхідно розкрити основу їх формування. Саме тому *метою нашої роботи є виявлення глибинного підґрунтя функціонування ціннісних пріоритетів "насильства" та "толерантності" в структурі сучасних ідеологій.*

Політична ідеологія – це специфічна форма легітимації влади. Причому, зважаючи на те, що влада дуже часто розглядається як різновид насильства [4], ідеологія часто містить його своєрідну легітимацію у сфері суспільної свідомості. Класичне розуміння "влади" зводиться до здатності й можливості здійснювати свою волю та впроваджувати її в суспільство за допомогою авторитету, права, маніпуляції чи насильства [5]. Інший аспект влади – "спосіб організації суспільних відносин", своєрідні комунікативні стосунки [6].

Водночас головна властивість політичної ідеології – генерувати ідеал, який був би прийнятний для суспільства та надавав смислу меті діяльності. Саме тому він має бути співпричетний до етичного Абсолюту і формувати футуристично-стратегічну мету, яка б була смислотворчою основою буденного, економічного і повсякденного суспільно-політичного життя.

Влада-примус має доволі однозначне розуміння і трактування, але **влада-відносини** постає якимось загадковим феноменом, що не має чіткого окреслення. Очевидно, така ситуація пов'язана із тим, що суспільство більш чітко й адекватно вербально віддзеркалює добре відомі факти, а явища слабо структуровані, нечітко функціонуючі не мають відповідного

мовно-аналітичного відображення. Насамперед впадає у вічі, що поняття "влада-відносини" не виявляє суті явища, адже "відносини" існують і в насильницькій владі.

Знову повертаючись до опозицій М. Бубера "Я – Воно" та "Я – Ти", виявимо, власне, що справжні відносини-стосунки характерні лише для суб'єкт-суб'єктної ситуації, коли "Інший" визнається як беззастережна цінність і саме тут може народитися толерантність [6]. Не варто плутати відносини і звичайну співпрацю. Співпраця можлива і в системі "Я – Воно" як форма взаємообміну. Пари "Я – Воно" та "Я – Ти" варто доповнити співвідношенням "Воно – Воно", коли відбувається повна втрата суб'єктності всіма представниками діалогу. Саме ця ситуація характерна для загальновідомого феномену "мас". Людська маса помилково часто визначається через кількісний критерій. Насправді суть її у втраті суб'єктно-творчого ядра, коли відбувається перетворення "Я" у "Воно".

На жаль, складність усвідомлення для людини втрати власного "Я" і перетворення його у "Воно" – це типова ситуація екзистенційної кризи 19-20 століття. Численна література, присвячена проблематиці феномену суспільних мас – лише опосередковане свідчення про актуальність такої постановки питання. І тільки 21 століття ставить на порядок денний формування таких політичних ідеологій, які засновуватимуть владу не шляхом усунення *суб'єктності іншого*, як це відбувається у випадку реалізації влади-насильства, а через *співпричетність суб'єкта до суб'єкта*, через розуміння того, що цілісність структури долає "лінійну і причинно-силову парадигму і... (відбувається) перехід до топологічного розуміння дійсності як цілісної, але водночас рухомої і мінливої єдності багатоманіття, яке, зберігаючи свою наступність, перманентно обновлює не лише свою форму, але й зміст" [7].

Ми отримуємо певну "владну дихотомію": **насильство** як утвердження домінанти власного "Я" та комунікативна **співпричетність** до "Іншого" в перманентному організаційному співтворенні. Історія людства, яка дуже часто є історією війн, фактично демонструє нам постійне намагання осіб, груп чи навіть суспільств здійснювати домінування над іншими, зайняти пануючу, управлінську позицію. Водночас вся сутність *власне людської* складової світової культури орієнтована на **толрантність**, на визнання "Іншого", незважаючи навіть на його особисті якості, як колосальної значущості. Залишається з'ясувати, в чому суть цього явища та виявити його у внутрішньому ідеалі політичної ідеології.

Влада-насильство корениться в інстинкті самозбереження та намаганні проконтролювати світ як такий, що апріорно ворожий. "Контроль" здійснюється через "підпорядкування" і *втрату суб'єктності* підлеглого. При цьому зовнішній світ об'єктивний, але не суб'єктний. Шопенгауєрівська війна за матерію – це війна за підпорядкування. Підпорядкована матерія (байдуже, жива чи мертва) не містить загрози, вона навпаки, посилює володаря, "розширює" його екзистенцію до меж володіння.

Суть насильства не просто в утвердженні власної дії, а в запереченні *можливості дії іншого*. "Інший" не має ні можливості вибору, ні шляхів креативної самореалізації, він стає предметом-засобом виконання волі володаря, перетворюється в "ніщо". Ситуація породжує фундаментальний настрій "жаху" [8: 198]. Страх перед зникненням, перед перетворенням "Я" в "Ніщо" породжує або намагання втекти, або зруйнувати зовнішній світ [9: 323]. У такому випадку зближення між людьми – це руйнування чи самозгортання. Раціональний і навіть юридичний відповідник насильства зафіксований у Римському праві і звучить як "jus vitae as pecis" – право володіння життям і смертю своїх підданих. Не лише імператор, а будь який володар стосовно своїх підданих міг застосовувати принцип абсолютного володіння.

Вищенаведені міркування підводять до думки, що у протистоянні володар – підвладний один з аспектів формування політичної ідеології поставатиме в такий спосіб: інтерес самозбереження володаря передбачає повне й абсолютне підкорення підвладного, позбавлення його будь-якої суб'єктності й самореалізації. Дивним чином підкорення підвладного також тотожне його власному самозбереженню. Інакше кажучи, задля самозбереження підвладний зрікається можливості власної креативності й повністю сприймає ідеологію-систему цінностей правителя.

Цей феномен формує так часто фіксовану та рідко пояснювану "любов" мас до правителя. Причому високий рівень жорстокості можновладця не зменшує, а навпаки, посилює "любов" до нього, аж до істеричного самовідторгнення. Історичних прикладів безмір, починаючи від Нерона і закінчуючи Сталінім і Гітлером. У цьому випадку "любов" – готовність виконати наказ – служить запорукою самозбереження. І навіть якщо наказ передбачає фізичну смерть (готовність іти в бій за володаря), то це дає змогу уникнути метафізичної смерті відторгнення від маси, від правителя, а водночас від встановленої ним ідеології, що сприймається як власна.

Захист правителя (суб'єкта) наявний у більшості ідеологій, але головна властивість ідеології – генерувати ідеал, який був би прийнятний для суспільства та надавав смислу меті діяльності. Саме тому він має бути співпричетний до етичного Абсолюту й формувати футуристично-стратегічну мету, яка б була смислотворчою основою буденного, економічного і культурно-духовного суспільно-політичного життя.

Суть протистояння "володаря" і "підвладного" постійно стосуватиметься двох основних тем: глибини і всеосяжності суб'єктного заперечення "підвладного" та способів його здійснення. Власне, ідеології замінили пряме "право" володіння життям і смертю, що сформувався на основі елементарної фізичної переваги і передбачало "послух" як форму "купівлі" життя. Підвладному залишають життя, але він трансформується у "Воно", втрачає власну суб'єктність і вимушений здійснювати діяльність, продиктовану "володарем", а не власну. Його життя формальне, позбавлене сутнісного змісту і креативності.

Із втратою володарем прямого "права на життя" починає виникати сублімаційний характер його реалізації. Можливо, саме тут зароджується політична ідеологія як "фіктивно-маніпуляційна" свідомість. Підвладному, не заперечуючи формально його право на суб'єктність, намагаються сформувати таку політичну свідомість, яка "добровільно" буде виконувати волю і завдання володаря. Задля цього необхідно "переконати" підвладного, що він не здатен здійснювати успішні власні дії та самостійно забезпечувати себе необхідними життєвими ресурсами. Такі форми маніпуляції широко розповсюджені й сьогодні. Якщо раб віддавав свою діяльність "володареві" в обмін на фізичне життя, то надалі "підвладний" обмінює власну можливість самоздійснення на джерела життєзабезпечення.

Еріх Фром, аналізуючи сучасне йому американське демократичне суспільство, приходять до висновку, що центральною проблемою неврозів є "авторитарна совість", суть якої у відмові від власних творчих сил та надання "авторитету" права творчості і прийняття стосовно себе ролі "речі". Людина, що керується авторитарною совістю опирається не на власні ціннісні судження, а на ті, що санкціонує авторитет. Причому авторитет намагається керувати людиною через почуття провини. "Я" розглядає зовнішній світ як потенційно ворожий і намагається його підпорядкувати собі. Такий тип стосунків

Е. Фром визначає як садизм: намагання поглинути інших і опредметнити (умертвити) їх [1: 124], позбавити суб'єктного ядра та перетворити на "Воно".

Методів та різновидів формування у "підвладного" свідомості, зручної для "володаря", мабуть стільки, скільки на земній кулі владно-підвладних стосунків, але суть їх зводиться до того, що володар, будучи джерелом матеріального забезпечення (можна нагадати проблеми із енергоносіями, житлом, заробітною платою), має змогу використовувати потенціал "підвладного" і застосувати його для реалізації власних творчих задумів.

Політичні ідеології на неусвідомленому рівні шукають "рай", "ідилію" та смисл суспільної мети діяльності. Запозичивши в релігії ідею "джерела благодаті", вони тільки модифікують її, і, замість сакральних атрибутів, надають власній системі цінностей ознак істинності, основ справедливого суспільного устрою, найсуттєвіших потреб індивіда тощо. Саме тут виникає фанатична нетерпимість ідеологічної налаштованості. Прихильники певних ідеологій на рівні несвідомого відстоюють власне намагання "оволодіти життям і смертю іншого". Водночас руйнування своєї ідеологічної схеми породжує страх попасти в залежність від когось, хто володітиме твоїм життям і смертю.

Ідеологія твориться людьми і є вторинною стосовно них реальністю. З іншого боку, вона визначає і спрямовує діяльність соціуму, визначає напрям руху до мети і постає певним першоджерелом, що детермінує напрямом практичних вчинків окремих людей чи колективного суб'єкта.

Толстоухов А. прямо вказує на зв'язок "влади" і "знання". Ідеології, обґрунтовуючи власне право "володіння істиною (знаннями)", доводять "право" на реалізацію певних осіб чи соціумів і блокують реалізацію "Інших", позбавляючи їх "знання істини" [10: 118-119]. Важливим є те, що у випадку монополії на істину начебто немає прямого чи фізичного насильства, навіть може декларуватися толерантність і демократичність, але через догматично-апріорні вихідні положення свідомість суспільства чітко спрямовується у потрібному напрямку.

Підсумовуючи можемо сказати, що політичні ідеології у дихотомії насильство-толерантність стосовно "насильства" формують такі можливі світоглядні складові:

- 1) надання власному "Я", колективній чи особистісній суб'єктності права на володіння "знанням", істиною чи благом;
- 2) ототожнення владно-панівного про шарку суспільства із джерелом буттєвості;
- 3) формування залежності "іншого", втрата ним власної суб'єктності, перетворення його в масу і предметність.

Розглянувши негативи політичних ідеологій, не можемо ними обмежуватись. Адже, окрім намагання знищити "іншого" або перевести його на рівень безсуб'єктної "предметності", людська поведінка має й інші мотиваційні домінуючі. Альтруїстичний компонент співтворення, пошук смислу, гуманістична совість (за Е. Фромом), творять цілком інший світоглядно-політичний ряд.

Насамперед повернемося до проблеми володіння життям і смертю: усвідомлення власної смертності спонукає людину до пошуку способів "подолати, обдурити смерть", віднайти "живу воду" чи "чашу Граала", які мають забезпечити "вічне життя", а головне – смисл існування. Усвідомлення власного кінця по-своєму робить інстинкт самозбереження своєрідною безглуздістю. Воно ж спонукає людину до пошуків нових шляхів діяльності та розвитку. Можливо, саме тут бере початок пошук смислу і потреба реалізувати себе-як-смисл, яка і відкриває еволюційний процес *власне людського самостановлення*. Людина починає шукати *вічні сутності* з бажанням долучитися до них, щоб таким чином приєднатися до того, що існує у ВІЧНОСТІ, незнищенне, тобто цілком задовольняє наше прагнення до самозбереження.

Якщо ж врахувати досвід та міркування екзистенціалістів, як атеїстичного, так і релігійного спрямування, то побачимо, що тривіально-біологічний інстинкт переростає в *НАМАГАННЯ БУТИ*, інакше кажучи – мати *онтологічну* реальність. Це перспектива "від-бути-ся", самореалізуватися і навіть досягнути *буття*. "Найкращим реєстратором ієрархії наших життєвих ентузіазмів є, властиво, смерть" – це жорстке формулювання від Х. Ортеги-і-Гассета дає нам змогу усвідомити що смисл – це те, що здатне здолати смерть. Тобто, якщо суттєвою складовою будь-якої політичної ідеології є *уникнення смерті*, самозбереження, то другою частиною є *долання смерті*, а радше страху смерті. Адже "бути" – означає здолати небуття, смерть. Долання смерті виходить на грань метафізики. Це і є друга складова політичної ідеології.

Руйнування моделі владних стосунків за принципом насильства і створення світу політичного смислу, де володарем є той, хто не має потреби знищувати і підкорювати оточуючих, але здатен розгорнути буття толерантності у співтворенні з "Іншим" – позитивно-альтруїстична домінуюча будь-якої ідеології, що робить кожну з них набутокм світової культури. Політична ідеологія як відображення прагнень та ідеалів суспільства обов'язково містить як складову частину стремління до найвищих моральних абсолютів. У цьому контексті *всі* політичні ідеології відображають певні аспекти пошуку смислу. Кожна з них намагається відстояти самореалізацію певного суб'єкта (індивідуального чи колективного) або певну площину його сутнісного здійснення. Різниця й навіть антагонізми між ними полягають у мімікрійному суміщенні "смислу" й "насильства", а також у нерозумінні важливості не лише власної ділянки захисту інтересів суб'єкта, але й у *"співпричетності"* до "Іншого", яка, власне, і творить смисл.

Таким чином толерантність як визнання цінності буття "іншого" в політичних ідеологіях виконує такі функції:

- 1) виявлення *суб'єктності* і джерела буттєвості в кожному учасникові політичного процесу;
- 2) формування відносин *співпричетності* всіх суб'єктів політичного процесу, як індивідуального, так і колективного характеру;
- 3) руйнування закону "владного насильства", передача і пережиття смислу у співпричетності до "іншого".

Узагальнюючи можна сказати, що будь-яка ідеологія містить аспект *самозбереження суб'єкта* та його *відповідності етичному Абсолюту*. Відповідність етичному "принципу духу" передбачає своєрідну *співпричетність* до іншого суб'єкта. Інший не є ворожий – він виступає своєрідним проявом Абсолюту – і через нього здійснюється реалізація "принципу, протилежного усьому життю взагалі" – надання "іншому" можливості самоздійснення, відмова від його підкорення чи знищення [11].

Суть толерантності у творенні *смислу* через *співпричетність*, у заміні парадигми перманентного ворога й страху на можливість творчої співпраці, а головне – в самій можливості створення позитивної мети діяльності соціуму. Врешті, такий висновок цілком співзвучний до ідей синергетичної парадигми, яка розглядає соціум як процес самоорганізації соціальної системи [12: 4].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Фромм Э. Человек для самого себя // Фромм Э. Психоанализ и этика. – М.: ООО "Издательство АСТ-ЛТД", 1998. – С. 23-257
2. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об Абсурде // Сумерки богов / Сост. и общ.ред. А.А. Яковлева. – М.: Политиздат, 1990. – С. 222-319.
3. Гальтунг Юган, Несс Арне. Політична етика Ганді / Пер. з норвезької Н. Іваничук. – Львів: "Місіонер". – 2001. – 278 с.
4. Гуревич П. Конфигурация могущества. Предисловие / Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Пер. с англ. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2002. – С. 3-12.
5. Філософія політики: Підручник / Авт.-упоряд. В.П. Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. – 400 с.
6. Бубер Мартин. Я и ты // Бубер М. Два образа веры / Пер. В. Рынкевич. – М., 1995. – С. 16-92.
7. Кизима В. Тоталогия (философия обновления). – К.: Издатель ПАРАПАН, 2005. – 272 с.
8. Лютий Т.В. Нігілізм: анатомія Ніщо. – К.: Вид. ПАРПАН, 2002. – 296 с.
9. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
10. Толстоухов А.В. Глобалізація. Влада. Еко-майбутнє. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 308 с.
11. Шелер М. Положення людини в космосі // Читанка з історії філософії: У 6 кн. / Під ред. Г.І. Волинки. – К.: Фірма "Довіра", 1993. – Кн. 6. – С. 146-151.
12. Лутай В.С. Основной вопрос современной философии. Синергетический вопрос. – К.: Издатель ПАРАПАН, 2004. – 156 с.

Матеріал надійшов до редакції 24.09.2007 р.

Дичковская Г.О. Насилие и толерантность: контрверсии политических идеологий.

Статья посвящена выяснению роли насилия и толерантности в становлении властных отношений в обществе и их отображению в политических идеологиях. Обосновано, что политические идеологии любых коллективных субъектов содержат как идеально-этические элементы, среди которых доминирующей есть толерантность, так и ориентации на насилие и попытки уничтожить или лишить субъектности политического противника и социально-подчиненного.

Dychkovska H.O. The Violence and Tolerance: Opposite Components of the Political Ideologies.

The article is devoted to the revelation of the violence and tolerance role in the formation of social-authoritative relations and their reflection in political ideologies. It is grounded that political ideologies of any collective subjects contain as ideal-ethical components where tolerance prevails, so the orientations on violence and attempts to destroy political opponent and social subordinate in physical and spiritual sense.